

URTX

E STELES DISCOÏDALS FUNERÀRIES DE L'URGELL. UN PATRIMONI MENYSTINGUT

**Joan Menchon i Bes
Josep Gallart i Fernandez**

ESTELES DISCOÏDALS FUNERÀRIES DE L'URGELL.

UN PATRIMONI MENYSTINGUT

Comunicació

Joan

Menchon i Bes

Centre de Documentació sobre Cultura Popular- Carrutxa.¹

Josep

Gallart i Fernandez

Arqueòleg dels Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat a Lleida.²

Passejar-se per un dels pobles de les nostres comarques és un exercici visual més que recomanable.

El lloc on es situen les cases, tal vegada en una petita elevació. El vell portal d'accés a la vila closa, els carrers costeruts o no, la plaça, dalt de tot potser un castell rònec, una torre esmotxada i una mica més avall l'església.

En alguns d'aquests pobles encara es conserva, a redòs del vell temple, el fossar, el cementiri, amb la seva porta de ferro, més o menys cuidat. Els níxols, les creus de ferro, les làpides, la vegetació, les flors ja pansides que algú va posar el dia de difunts...

El pas implacable dels temps va fer traslladar, ja des del regnat de Carles III, els cementiris fora vila. Raons higièniques i el creixement urbà portaren a construir nous cementiris, ja en terrenys municipals. Quelcom començava a canviar en la mentalitat davant la mort. Passava de la quotidianitat, al costat de l'església, al costat de casa, quasi en convivència amb la vida, a apartar-se, a un lloc més o menys aïllat, més o menys llunyà, on només s'hi va en ocasions comptades, fins un dia que t'hi porten i no tornes.

Els vells fossars, els vells paradisos, les velles sagreres es van abandonar poc a poc. Es convertiren en places on els dissenys dels temps obliden que aquell espai, que aquelles trenta passes al voltant de l'església son la darrera morada de molts vilatans.

El terreny es parcel·la, s'hi construeix, s'hi viu. Les tombes s'abandonen, les làpides, sarcòfags, esteles s'obliden, sovint es reaprofiten. Potser les més boniques, potser les visibles, tal vegada les que tenen creus, per tant sagrades, es respecten. Van a parar al cementiri nou, de vegades per decorar els seus murs. Però moltes s'obliden, es perden.

Però de l'oblit es passa al record i a apreciar el que s'ha perdut. I és veritat, quan es perd una cosa és quan la valorem. A les darreries del segle XX, a les portes del canvi de mil·lenni,

tenim una consciència que cal recuperar la nostra memòria històrica, la nostra identitat. Davant un progrés cada dia més accelerat, cada dia més desbocat, la recerca de les nostres arrels, de la nostra identitat, del Patrimoni.

Al costat de la recuperació i protecció del gran Patrimoni, monuments, grans castells, grans monestirs, grans museus, grans arxius, des d'una iniciativa oficial, sovint mediatitzada per uns interessos polítics, neix la necessitat de protecció, de cura d'un Patrimoni més proper, més íntim. L'ermita restaurada per la gent d'un poble, la recuperació de la festa de Sant Antoni, els pedraferits que recullen els capitells de l'antic castell, els nois que recuperen costums i cançons, la renaixença de les festes majors, d'estiu i hivern, són signes inequívocs de la voluntat de la gent de recuperar allò més proper, les coses del poble, de la casa, dels avis i dels pares.

I és en aquest context on cal inserir el tema de què parlem, les esteles funeràries, altrament conegudes com esteles discoïdals, com a elements que formen part d'aquest Patrimoni que hom sovint ha menystingut, malbaratat i alienat.

Generalitats sobre l'estela discoïdal

Podríem dir que una estela funerària és una pedra -alguna vegada una peça ceràmica com el cas d'Ardenya al Camp de Tarragona- que serveix per a senyalitzar un enterrament, i potser també un cementiri. N'hi ha de diferents tipus segons la seva forma i característiques. Un d'aquests és el discoïdal que es caracteritza per tenir una part superior -el cap o disc- de forma circular; i una inferior que fa d'element per a fixar-la al terra -el peu, de tipologia prou variada-. El cap o disc, en una o en les dues cares i de vegades el perfil, pot presentar-se decorat de diverses maneres, i a vegades també el peu.

A l'edat mitjana, època en què majoritàriament hem de situar les esteles discoïdals catalanes, s'utilitzaven per a marcar la capçalera de les tombes, i a vegades capçalera i peus, tot i que sabem algun cas que a més a més es col·locava també una llosa o dalla.

Sembla ser que les primeres esteles discoïdals catalanes s'han de datar a partir dels segles XII i XIII, encara que almenys una bona part són baixmedievals o un xic posteriors³. De tota manera comptem amb exemplars que s'han de portar ja a època moderna, període en què decau la seva utilització.

Suposem que l'estela discoïdal en època moderna pràcticament ja no s'utilitzava. Les esteles poc a poc s'anirien abandonant, oblidant. Quedarien arraconades en els fossars potser ja en desús, colgades, de vegades trencades o aprofitades en els murs dels fossars, esglésies... Perduda la seva funcionalitat van patir tota mena de reaprofitaments, tot i que unes quantes, potser per la recordança de la seva funció primerenca, van passar a formar part dels murs de tanca dels cementiris dels nostres pobles. Usos diversos que anirem veient que també han tingut al pobles de l'Urgell.

El coneixement actual de les esteles catalanes no és, malauradament, tant profund com el que tenim en altres llocs de la península ibèrica, com Navarra, Euskadi, Portugal o algunes províncies de Castella. Fins fa poc aquestes peces arqueològiques eren menystingudes i no s'estudiaven.⁴

A Euskadi i Navarra l'estela ha estat abastament estudiada per etnògrafs. Valgui'ns l'exemple de Baranadiarán. A Castella i Navarra són ja uns quants els cementiris medievals on s'han localitzat esteles, però a Catalunya la sort no ha estat la mateixa.

El conjunt de treballs i estudis sobre esteles catalanes és molt petit. Bona part de les dades publicades es redueix a notícies breus o referències que comenten, gairebé com a curiositat, l'existència d'esteles discoïdals. El fet ha creat un cercle viciós: no es coneixen esteles perquè no n'hi ha, i si no les sabem veure, és perquè no existeixen. Una arqueologia medieval poc desenvolupada, especialment a la Catalunya Nova, una etnografia més centrada en el folklore, una història de l'art centrada en el romànic i el gòtic, però en les grans obres... que ha deixat de banda les esteles i molts, molts altres elements menors i també altres camps d'estudi, tots ells prou interessants i importants.

Actualment la majoria de dades sobre esteles funeràries discoïdals catalanes procedeix de les comarques de la Catalunya Nova i Mataranya, tal i com es palesa en les darreres publicacions, en especial les jornades celebrades a Reus el 1988 i els posteriors estudis i treballs.

Les comarques lleidatanes ens han fornit, però

de treballs de gran interès, com els de M. Gabriel, J. Mª Miró i Rosinach i Ramon Vall, o les primeres esteles catalanes procedents d'excavacions arqueològiques.

Generalment la majoria de peces que coneixem es troba fora de context, és a dir, no són senyalitzant tombes. Són amortitzades, decorant els murs dels cementiris moderns, encastades o desades en el seu interior. També s'han localitzat dins d'esglésies, sagristies, teulats, cloquers, etc. Altres vegades, les menys, són als museus locals o comarcals, també fan de creu de terme i tot sovint són en domicilis particulars o les trobem en instal·lacions públiques, fins i tot reutilitzades en obres arquitectòniques. La seva localització a l'aire lliure, especialment en llocs poc o gens poblats, les fa especialment vulnerables als agents erosius i les converteix en objecte d'espoliació per part d'alguns antiquaris poc escrupolosos, col·leccionistes i altres menes de desaprensus.

Quant a la seva protecció legal, la Comissió de Patrimoni de la Societat Catalana d'Arqueologia defensa, en base a la Llei 16/85 de Patrimonio Histórico Español que es tracta de Béns d'Interès Cultural, i com a tals:

- són inseparables del seu entorn, no es poden desplaçar o remoure, excepte quan sia imprescindible

- les obres i remocions de terreny que les afectin, o al seu entorn si són *in situ*, han de ser autoritzades expressament pels organismes competents.

- els seus propietaris tenen l'obligació de vetllar per la seva correcta preservació. Les administracions competents han de subrogar-se en l'acompliment d'aquesta obligació.

- per a ser objecte de comerç necessiten autoritzacions i requisits especials.

- són objecte preferencial de subvencions, destinades a la seva protecció i conservació, i d'exempcions fiscals.

Amb tot, la legislació és massa ambigua i poc coneguda, sobre tot quan les esteles no s'esmenten explícitament i no tenim inventaris ni catàlegs complets,

Per una millor protecció caldria doncs la seva catalogació exhaustiva, i proteccions específiques com podrien ser la seva declaració com a **Béns d'Interès Local** per part dels ajuntaments.⁵

Estat de la recerca d'esteles discoïdals funeràries a Catalunya

Com ja s'ha dit, el coneixement actual es basa principalment en les peces localitzades a comarques tarragonines i lleidatanes, encara que també hi ha dades en altres punts. Fem un cop d'ull a la seva localització:

Al Pirineu tenim poques dades, com les esteles de Tírvia⁶, o la del monestir de Ripoll. Hi ha

peces similars a Alins de Vallferrera i Àreu, i una altra al Cau Ferrat de Sitges, que procedeix de Montardit,⁷ bé que no les creiem funeràries.

Sabem també d'alguna referència d'esteles discoïdals a la Val d'Aran. Els conjunts més importants, però, són a la Cerdanya, a Pedra i Talló, sense oblidar les del museu diocesà de Seu d'Urgell, Sant Joan de les Abadesses i Santa Maria de l'Estany.⁸ A la Selva tenim dades sobre una peça, ara perduda, a Santa Pau.⁹

Més al sud, ja al Solsonès i la Noguera, tenim les dels Museu diocesà i Comarcal de Solsona,¹⁰ o el conjunt de Sant Pere de Ponts, amb un interessant lot de dalles funeràries també medievals,¹¹ les del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès¹² i les del cementiri de la Torre de Rialb (Baronia de Rialb).¹³ Hi ha peces també a Santa Maria de Maçana i Vallmanya.¹⁴ De la zona del Bages, Vallès i Berguedà, comptem amb els treballs de X. Sitges i Molins.¹⁵

De l'Anoia hi ha dades de peces publicades per J. Mª Miró i Rosinach.¹⁶ Al Penedès i Garraf hi alguna peça: Sant Martí Sarroca, Sitges.¹⁷

La zona potser més treballada darrerament es correspon a les comarques del Camp de Tarragona, Priorat i Conca de Barberà, amb conjunts de gran interès com les més de vuitanta esteles de Poblet, les de Montblanc o les de l'Espuga de Francolí.¹⁸

Bona part de les esteles del Priorat es coneix gràcies a l'Inventari del Patrimoni Etnològic del Priorat que realitza Carrutxa sota els auspicis de la Generalitat de Catalunya. A les comarques de l'Ebre, les esteles d'Ascó, Vinebre, Miravet... sense oblidar algunes peces musulmanes.¹⁹ Del Matarranya, l'inventari realitzat per Mercè Gimeno i col·laboradors, relacionats amb l'Associació Cultural del Matarranya.²⁰

A les comarques ponentines de La Segarra, Les Garrigues, El Segrià i l'Urgell és on coneixem un nombre més gran d'esteles discoïdals, tot i que la immensa majoria es troben en l'actualitat fora de context. Però malgrat aquesta important presència resta per fer, en aquestes comarques, el seu inventari acurat, seriós i exhaustiu i que les institucions prenguin consciència de la importància d'aquests modestos monuments funeraris.

De les quatre comarques esmentades només a la de Les Garrigues s'han donat a conèixer pràcticament totes les esteles de què tenim notícia. En aquest aspecte comptem amb estudis monogràfics sobre les peces del Vilosell,²¹ Granyena de les Garrigues,²² on va aparèixer un exemplar in situ, Tarrés²³ i La Granadella²⁴ i un inventari bastant complet de tota la comarca, amb la seva localització actual, mesures i l'estat en què es troben,²⁵ iniciativa encomiable que s'hauria d'escometre a la resta de comarques.

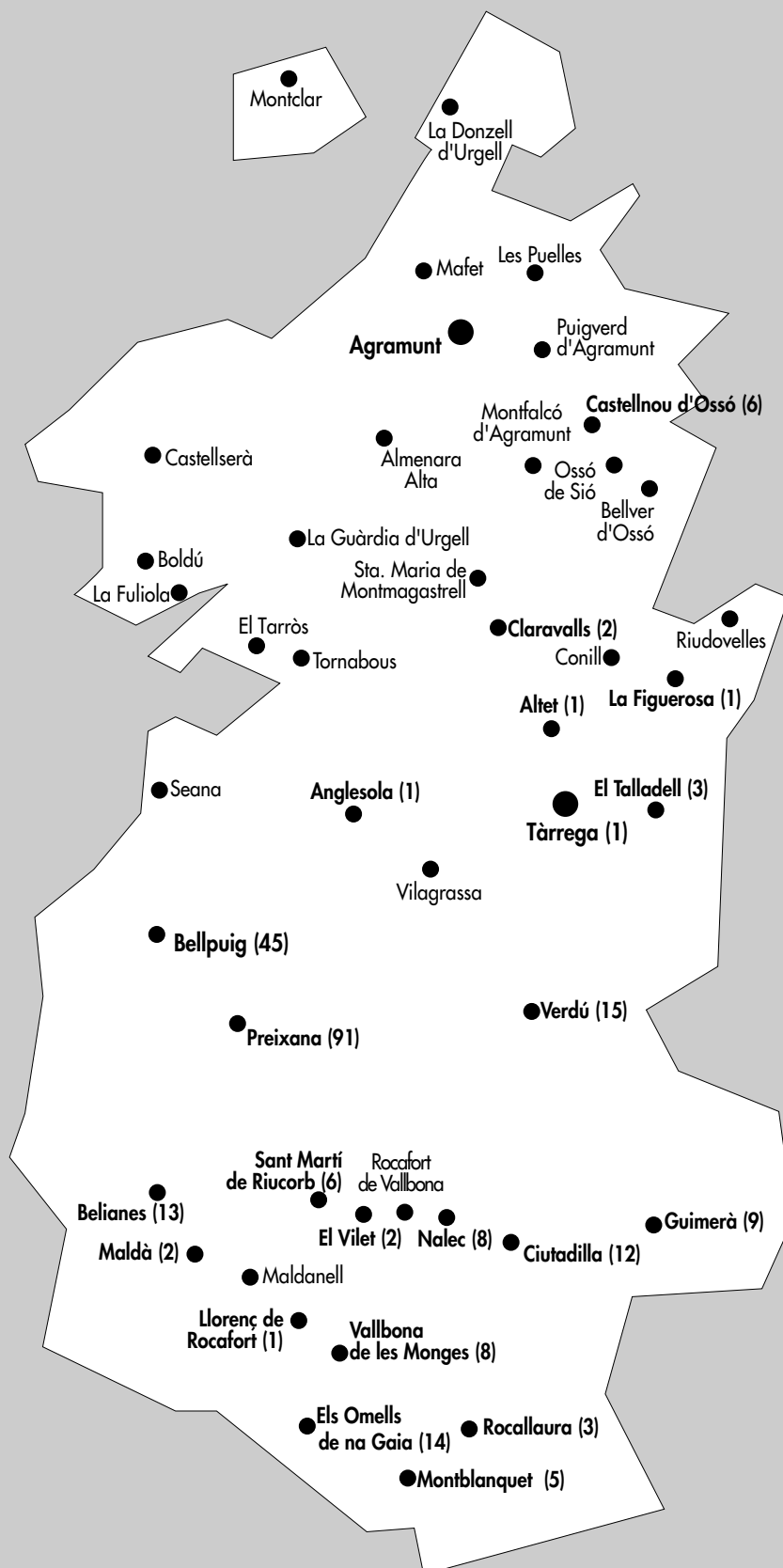
A La Segarra comptem amb l'important estudi de Ramon Vall Rimbàs, que fou el primer sobre el tema, fet el 1973, tot i que no es publicà fins el 1993²⁶ i els de J. Mª Miró²⁷ que han servit de base a estudis posteriors sobre la matèria. Resta, però, per fer l'inventari complet de la comarca, sembla però que per ben poc temps, ja que en l'actualitat ho estan fent un grup d'historiadors i arqueòlegs, en el marc d'un ambiciós projecte d'inventari de tot el patrimoni arqueològic, arquitectònic i artístic de la comarca, el qual està patrocinat per la Fundació Jordi Cases i Llebot d'Hostafrancs. De ben segur que aquesta iniciativa donarà a conèixer de forma global aquest patrimoni comarcal i posarà en valor molts elements desconeguts per la majoria d'investigadors i per les mateixes institucions que han de vetllar per la seva conservació.

A la comarca del Segrià tampoc s'ha dut a terme l'inventari d'esteles. Tot i que se'n coneixen prop de 30 exemplars, només s'han estudiat i donat a conèixer les de l'antic cementiri de la Magdalena conservades a l'Institut d'Estudis Ilerdencs,²⁸ el conjunt conservat al Museu Local de Torrebellès²⁹ i les dues aparegudes a les excavacions arqueològiques efectuades al costat nord de l'església romànica de Sant Martí de Lleida.³⁰

Esteles discoïdals funeràries a la comarca de l'Urgell

Sobre la comarca de l'Urgell cal dir d'entrada que és, juntament amb la Conca de Barberà, la que conserva un número més elevat d'esteles discoïdals funeràries, amb 249 exemplars que hem comptabilitzat amb motiu d'aquest estudi. Malgrat aquesta constatació no s'ha realitzat encara un inventari exhaustiu i per tant el coneixement que nosaltres en tenim es deu a la publicació d'alguns estudis de conjunts locals, també al treball de Josep M. Miró sobre les de la Segarra³¹ en el qual inclou algunes peces de municipis de l'Urgell, així com a la nostra recerca personal. A partir d'aquestes dades fem a continuació una relació dels diversos indrets on se'n localitzen i les circumstàncies que les envolten:

A nivell numèric el conjunt més important que coneixem és el de Preixana, format per 91 peces. Totes elles formaven part de la paret de tanca de l'antic cementiri, on estaven aprofitades com a materials constructius i foren recuperades en el moment que s'enderrocà i es convertí la zona d'aquest antic fossar en un parc públic.³² D'aquestes, 83 l'Ajuntament les guarda en un magatzem municipal, una ha estat cedida recentment al Museu d'Història de Catalunya per a la seva exposició, una altra es troba encastada a la part interna del campanar de l'església construït als anys cin-

Mapa de la comarca de l'Urgell

en el que hem destacat els pobles que conserven esteles discoïdals funeràries i entre parèntesi s'especifica el número que n'hem localitzat.

quanta³³ i la resta es troben col·locades com a suports de bancs de pedra a l'àrea lúdica dels entorns de l'ermita de Montalbà. En relació a aquestes darreres cal dir que l'Ajuntament ha decidit treure-les d'aquesta inadequada ubicació i guardar-les al magatzem juntament amb la resta. I sobre tot el conjunt cal esmentar que per iniciativa del mateix Ajuntament i del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya s'està confeccionant l'inventari i també el seu estudi i es valora la possibilitat d'habilitar un museu monogràfic sobre aquest tema. Es tracta, al nostre entendre, d'una iniciativa que cal encoratjar, ja que fóra el primer museu d'aquest tipus del nostre país i pensem que la seva creació contribuiria a la revalorització i recuperació d'altres conjunts de la mateixa comarca i de les comarques veïnes.

Quantitativament el segon conjunt en importància és el de Bellpuig, format per 45 peces, aparegudes fa poc temps a l'enderrocar les parets dels edificis on estaven col·locades com a material constructiu i d'on foren recuperades per uns particulars abans que fossin llençades a l'abocador amb la resta de la runa, el quals les conserven actualment en uns magatzems de la seva propietat. Sobre aquest conjunt hem de dir que hem efectuat un primer inventari, que és encara inèdit.

El tercer conjunt en importància, quant a nombre de peces, seria el de Belianes, que segons J. Mª Miró estaria format per 21 esteles.³⁴ Cal dir, però, que en les diverses visites que hem fet a aquesta població i les consultes a diverses persones, només n'hem localitzat tretze. D'elles, set es troben a la zona de l'antic cementiri on es localitzaren, avui convertida en parc públic, on estan col·locades com a elements decoratius en el coronament d'un mur de tanca. Els sis exemplars restants que coneixem coronen la tanca de la façana principal del cementiri actual. Sobre elles cal apuntar que foren fetes expressament per aquesta comesa l'any 1896, moment en que es construï aquest cementiri, com ho posa de manifest la data que porta una d'elles a la cara externa.

El següent conjunt en importància seria el de Ciutadilla, que segons J. Mª Miró estaria format per 19 esteles.³⁵ En la nostra visita a la població³⁶ només hem localitzat 10 peces a la rectoria annexa a l'església i dues més que estan col·locades en els brolladors d'una font a la plaça del costat de l'església, indret on aparegueren per haver estat l'antic cementiri parroquial. La resta sembla que s'ha perdut i entre elles cal destacar-ne una de tipus antropomorfe,³⁷ del què se'n coneixen pocs exemplars a Catalunya. Sobre aquest conjunt hem d'afegir que hem realitzat el seu inventari complet i exhaustiu.

Un altre conjunt important és el de Verdú amb

15 peces. D'aquestes, 12 exemplars es troben encastats a la part externa del mur atalussat de contenció de terres de l'antic cementiri parroquial, construït el 1622, quan sembla que s'inutilitzà el cementiri del costat est de l'església i s'amplià cap al nord, construint-se l'esmentat mur per contenir les terres aportades per aixecar el nivell del sòl que en aquesta zona era bastant més baix.³⁸ Les tres restants fan funcions decoratives a l'hort de la rectoria, que ocupa la superfície de l'antic fossar, d'on foren recuperades en el moment que s'adequà aquest espai. Totes elles es troben bastant afectades per l'erosió provocada per les inclemències atmosfèriques, sobretot aquesta acció erosiva s'ha fet més palesa en els darrers temps en les esteles encastades al mur, per la qual cosa pensem que seria convenient de recuperar-les i conservar-les a resguard dels agents atmosfèrics.

L'any 1992 en unes obres efectuades a la part alta d'Els Omells de Na Gaia es varen recuperar 12 esteles,³⁹ però aquestes no eren les primeres localitzades en aquesta població, ja que se'n coneixien dos exemplars, un d'ells sembla que guardat per uns particulars⁴⁰ i l'altre ubicat al peu del camí de Montblanquet, senyalitzant l'indret d'una mort.⁴¹

A Guimerà se'n conserva també un conjunt força important format per 9 peces. Quatre d'aquestes es troben situades als angles del cementiri actual, amb un estat de conservació no massa bo, car es troben cobertes de líquens i molt erosionades per l'acció dels agents atmosfèrics, pensem que seria oportú treure-les i guardar-les al museu municipal, lloc on es conserven quatre exemplars més del conjunt, dues de senseres i dues més a les quals els manca el peu i la darrera del conjunt d'aquest poble, en molt bon estat de conservació, es troba encastada en un mur de la plaça de l'església, a l'interior d'una arcada adossada la qual la resguarda de les inclemències atmosfèriques.

Tant a Nalec com a Vallbona de les Monges hem comptabilitzat 8 esteles. En el primer indret totes elles es troben situades sobre la tanca del cementiri actual, repartides al llarg de tota ella. Situació idèntica presenten sis esteles de Vallbona, però aquí es troben ubicades només a sobre de les parets frontal i lateral, les dues restants estan en mans privades, la primera es troba plantada en un jardí particular i la segona serveix d'ornament d'un taulell de la botiga situada a l'antic Pou de Neu.

Les sis esteles que coneixem a Castellnou d'Ossó es troben plantades al cementiri actual, situat al costat sud de l'església de Sant Pere. Aparentment sembla que podrien conservar-se *in situ*. Presenten un estat de conservació bastant dolent a causa de l'acció erosiva dels agents atmosfèrics que pràcticament han esborrat els motius decoratius.

Vista de la façana principal del cementiri de Nalec,
amb dues esteles discoïdals a sobre de la tanca com a elements de senyalització funerària.
(Fotografia: Josep Gallart)

A Sant Martí de Maldà hom té notícia de la troballa de sis esteles discoïdals en diversos llocs de la població,⁴² tot i que sembla que procedirien del primitiu fossar parroquial.⁴³ En l'actualitat quasi totes elles es troben en mans particulars i dues d'elles han estat portades fora del poble, sense que es conegui el destí que se'ls ha donat, encara que es coneix el lloc on es troben. Entre les que es conserven al poble cal esmentar la ubicació d'una d'elles col·locada fa poc temps en una façana d'una casa com a element decoratiu. Sembla però que hi ha la pretensió de recuperar-les totes i guardar-les en un museu local de futura creació.

Les cinc esteles localitzades a Montblanquet es troben situades al cementiri actual, quatre d'elles són clavades als respectius angles del mur de tancament i la cinquena, que estava exempta sobre la porta, fou dipositada a l'interior del cementiri.⁴⁴ Totes elles presenten un estat de conservació no massa bó a causa de l'acció erosiva dels agents atmosfèrics.

En mans particulars es troben les tres esteles del Talladell de les quals es té notícia.⁴⁵ Sembla que foren trobades quan es varen fer obres a la casa on es guarden. Lamentem no poder donar més dades sobre aquest conjunt, ja que tot i la nostra intenció de documentar-les el seu posseïdor es negà de forma categòrica a ensenyar-nos-les. Malgrat la seva negativa li voldríem agrair la gentilesa que tingué en confirmar-nos que eren tres les esteles que guardava.

Tres eren també les peces que hi havia plantades fins fa poc temps al cementiri actual de Rocallaura, però cal lamentar la desaparició de la part superior de totes tres, de manera que en aquests moments només resten els peus clavats al terra.

Al petit nucli del Vilet es conserven dues esteles. Totes dues sembla que procedeixen de l'antic fossar parroquial que estava situat al costat de l'església actual. Una d'elles està guardada dins l'església i la segona es troba encastada a l'interior d'un dels murs del cementiri actual, de manera que només és visible una de les cares, tot i que la decoració és força difícil de veure per l'erosió provocada pels agents atmosfèrics.

Constatem també la presència de dues esteles a Maldà.⁴⁶ La primera, de tipus antropomorf, està col·locada sobre un mur de contenció al carrer del Portal, davant d'un dels antics portals d'entrada al poble. I la segona, que es trogué d'un dels murs del cementiri actual on

Dues esteles de Ciutadilla
col·locades com a ornament d'una font pública.
(Fotografia: Josep Gallart)

Vista del cementiri de Castellnou d'Ossó
amb les esteles discoïdals conservades aparentment in situ.
(Fotografia: Josep Gallart)

estava encastada, es guarda a l'Ajuntament. Utilitzades com a elements decoratius dels murs de delimitació de la plaça de l'Església de Claravalls trobem dues esteles, una d'elles de tipus antropomorf. Procedeixen de l'antic fossar situat als voltants de l'església i creiem que foren recuperades quan s'adequà aquest espai com a plaça. Sembla que fa uns anys hi havia una peça més en aquesta plaça⁴⁷, la qual no hem pogut localitzar malgrat les nostres gestions.

Els indrets on només tenim notícia de la presència d'una estela són cinc: Tàrrega, Altet, La Figuerora, Anglesola i Llorenç. La de Tàrrega, que és de tipus antropomorf, procedeix de la parròquia i es conserva al Museu Comarcal de l'Urgell. Lloc on també es troba la d'Altet, que aparegué fa uns pocs anys durant els treballs d'urbanització de la zona de l'antic fossar. La de la Figuerosa, recuperada fa uns dos anys de la zona de l'antic fossar annexe a l'església romànic-gòtica de Santa Maria, es guarda al baptisteri de l'església actual. D'aquest indret cal dir que tenim constància a través d'una fotografia de principis de segle que el mur del cementiri annex a l'església antiga, enderrocada l'any 1928, estava coronat per almenys dues esteles discoïdals, no sabem si una d'elles és la que ha estat recuperada.⁴⁸ L'exemplar d'Anglesola ha estat trobat fa poc temps a l'antic monestir Trinitari, avui propietat privada, durant unes obres de condicionament fetes pels actuals propietaris, els quals la conserven, sembla clar que procedeix del cementiri d'aquest centre religiós, que fou fundat al segle XIII.⁴⁹ I per últim la de Llorenç es localitza a la part alta del mur sud de l'església parroquial, utilitzada com a material constructiu i alhora com a un element decoratiu, tot i que actualment no és visible des de

l'exterior, perquè es troba en una mena de golfa sorgida per l'elevació de la teulada.

Enfocament actual de l'estudi, el caràcter interdisciplinari

Cada cop sembla més evident que qualsevol aproximació a un tema de patrimoni, sia per la seva conservació o protecció, sia per al seu estudi, no es pot realitzar des d'una sola perspectiva investigadora. Cada cop s'està tendint, en major o menor grau als estudis interdisciplinars; més quan l'objectiu de les diferents especialitzacions és el mateix: la forma de vida, costums, creences, història social, etnografia, evolució, etc. que en el fons volen dir conèixer

Disc d'estela col·locat com a peça ornamental a la façana d'una casa particular a Sant Martí de Maldà
(Fotografia: Josep Gallart)

una mica més les societats sincrònicament o diacrònica.

Per aquesta raó intentem atansar-nos a l'estudi de les esteles amb una idea clara. En primer lloc no es vol basar en una perspectiva positivista de l'objecte per l'objecte sinó centrar-lo en un context espacial i cultural molt clar. Medir unes esteles, descriure-les curosament i prou no porta a res. D'altra banda parlar de llur funcionalitat, simbologia o creences sense el coneixement de la peça, tampoc és un objectiu vàlid. Cal doncs un enfocament interdisciplinari.

Això porta a establir una metodologia de treball en la qual, a l'hora d'estudiar el tema, ja es parteix d'una sèrie de premises o intencions. En primer lloc el que es pretén és conèixer el món funerari i evidentment, religiós i per tant social, d'un lloc i un espai (hom ha dit que l'arqueologia i l'etnografia de la mort ens ensenya el món dels vius). A partir d'ací intentar reestablir un seguit de comportaments i usos socials. D'una estela podríem escatir no tan sols la seva cronologia i descripció artística o arqueològica. Els epígrafs, decoracions o situació en un cementiri i relació amb l'enterrament ens poden albirar la classe social, sexe, creences de la persona o persones enterrades. Un signe d'ofici o text advocatiu cisellats en una cara aporten doncs informacions valuosíssimes. Cal també relacionar les esteles amb l'evolució i tipologia dels enterraments, i també amb les pràctiques i cerimònies que envoltaven l'acte del sepeli. De la mateixa manera ens caldrà estudiar els recintes funeraris de forma diacrònica i sincrònica.

També podem conèixer costums a partir d'aquestes evidències físiques. A Euskadi, per exemple, la situació d'esteles a peu de camins inviten a l'oració per l'ànima del difunt i sacra-

litzen el lloc. Hem pogut detectar en algunes peces petits orificis per recollir aigües de pluja amb una clara funció religiosa i purificadora. Fins i tot, a partir del material i les tècniques d'escultura hem pogut conèixer una mica millor el procés de fabricació d'una estela, i atansar-nos al món dels oficis.

No tan sols això. Sovint quan ens trobem amb una estela, aquesta no es localitza en el seu lloc primitiu, no és pas *in situ*, com hem posat de manifest a la majoria de les de l'Urgell. Aquest fet obre un ampli ventall de consideracions a tenir en compte, com bé ha especificat Salvador Palomar, ens referim a les funcions i canvis de funcionalitat amb el pas del temps. Si generalment la primera funció de l'estela és la senyalitzadora, marcant l'emplaçament d'una sepultura o l'indret on s'ha produït una mort excepcional, pot tenir també una funció identificadora, que la relaciona amb una persona, un ofici, un llinatge, etc. Quan aquesta peça és abandonada o reutilitzada passa a tenir noves funcions no per això menys interessants. En alguns casos continua senyalitzant enterraments, simplement canviant-la de tomba, repicant la seva decoració o afegint-li una creu. En altres casos s'aprofiten per senyalitzar el lloc d'una mort violenta o accidental o per delimitar o decorar els murs dels cementiris, avisant que aquell lloc, per la decoració cruciforme de les peces, és un espai sagrat. També les trobem reaprofitades -especialment les decorades amb creus- dalt les esglésies o fent de creu de terme continuant amb una clara funció sagrada.

Sovint passa també que peces "sagrades" es desacralitzen i fins i tot es destrueixen, cas d'esteles emprades com a material de construcció o simplement es llencen (especialment les que no mostren signes cristians, com la

Estela discoidal de tipus antropomorfe utilitzada com a element ornamental d'una plaça pública a Claravalls.

(Fotografia: Josep Gallart)

creu), o adquireixen un valor cultural, conservades en museus, col·leccions públiques o privades, o desgraciadament són objecte d'especulació econòmica.

Els testimonis orals al voltant de les esteles han mostrat el seu gran valor. Com ja hem dit, els treballs realitzats a Euskalèria han aportat un ric costumari, legendari al voltant de les esteles i llur ubicació. No tan sols això, la possible pervivència de ritus, costums o de la seva funció en la memòria col·lectiva. Hem pogut observar també la "recuperació" funcional de les peces. En alguns cementiris municipals s'han cisellat esteles de bell nou per decorar els murs de tanca o coronar els nínxols (Passanant i Solivella a la Conca de Barberà o Cabacés al Priorat o Belianes a la mateixa comarca de l'Urgell per exemple) i fins i tot s'han tornat a utilitzar per marcar enterraments (com a Siurana, amb una tomba de 1982 i també a Sanaüja, o més intensament a Euskadi). Dades com el nom que se li donen a les esteles, la funció que hom els atribueix o el seu valor cultural o cultural no es poden deixar de banda.

Com bé diu Palomar "en aquest sentit, cal estudiar en quin moment i en quines condicions les esteles han estat recuperades, o no, com a patrimoni cultural". Fenòmens com la conservació d'esteles en petits museus locals o en cases particulars, per raons més estètiques que de coneixement de la peça o -en un altre sentit- de comercialització per part d'antiquaris o d'ubicació d'esteles sobre la gespa d'un jardí, no ens poden passar per alt.⁵⁰

Aquestes informacions, i a vegades impressions, intenten ser recollides en la mesura del possible en enfrontar-se l'estudi de les peces: descripció i anàlisi de les esteles, història de l'objecte, creences, actituds, denominació del lloc on es troben, etc.

Així s'estableix un plantejament de treball en el qual s'intenta estudiar el món funerari medieval i modern des de diversos vessants: arqueològic, històric, etnogràfic, social... i amb unes pautes metodològiques clares i concretes.

Un altre element a tenir en consideració és la implicació en l'estudi, no tan sols d'estudiosos o professionals que sovint tendeixen a derivar a un científicisme tancat, sinó també a implicar als afeccionats, "malalts de pedra" etc, que tenen un paper molt important tant en la localització, com en l'estudi i difusió del tema.

En el fons l'estudi de les esteles no té cap sentit sense un enfocament en el qual no es tinguin en compte aquests vessants. Però per altra banda cal també pensar en una altre element, el patrimonial.

L'estat en què es troba aquest patrimoni mal anomenat menor (No hi ha patrimoni major ni menor, senzillament hi ha Patrimoni) és cada dia més preocupant. Com hem constatat en la

majoria dels conjunts d'esteles de l'Urgell.

Caldria endagar operacions decidides de recuperació d'aquests elements patrimonials que es troben a la intempèrie, fora del seu lloc original, abans que els agents atmosfèrics i els líquens esborrin els trets sigulars que presenten, o per altres causes es perdin per sempre. Per desgràcia la realitat és dura. Les institucions públiques, que han creat els mecanismes necessaris en forma de lleis i reglaments, i tenen almenys nominalment els organismes per a fer-les complir, es veuen desbordades. La manca de programació, recursos, personal... són els mals endèmics tot i ser a les portes de la integració europea i del tercer mil·lenni. I l'etern problema, no es pot protegir un bé que no es coneix. No es poden defensar legalment les esteles sense que existeixi una catalogació exhaustiva. Per això cada dia es fa més necessari que les peces es fitxin, es fotografiïn, es mesurin i les dades quedin dipositades en institucions (Servei de Museus, ajuntaments, centres d'investigació,...) i els municipis prenguin consciència del seu Patrimoni. Les declaracions de Bé d'Interès Local, són una possibilitat a l'abast.

Els investigadors, els estudiosos, les entitats tenen aquí una tasca a fer. Inventariar, catalogar, difondre, recuperar, exposar, publicar, burxar les institucions. Al cap i a la fi, treballar pel Patrimoni.⁵¹

Notes

1- Centre de Documentació sobre Cultura Popular-Carrutxa.

2- Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

3- RIU, M.: "Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya". *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*. "Acta/Mediaevalia", annex I, Barcelona, 1982, 29-57.

4- Vid. MENCHON, J; TÉVAR, A (editors): *Les esteles discoidals dels Països catalans, estat de la qüestió*. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoidals. Reus, Carrutxa/Centre de Documentació sobre Cultura Popular 1993.

MENCHON, Joan; Rius, Peter: "Estelas funerarias en Catalunya. Estado actual". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm 66, año XXVII, julio-diciembre 1995, "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona, 24-28 de abril de 1995". Comunicaciones, pp. 453-462.

5- SOCIETAT CATALANA D'ARQUEOLOGIA: "La legalidad de las estelas: del Decreto de 1963 a Bien de Interés Cultural". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* núm 66, año XXVII, julio-diciembre 1995, "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona, 24-28 de abril de 1995". Comunicaciones, pp. 305-314.

6- MENCHON, J.; RIUS, P.: "Les esteles funeràries medievals de Tírvia". *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, núm. 5, 1992, "XXXVI Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos", 1992, 113-132.

7- BASTARDES, A.: *Les creus al vent*. Barcelona

- 1983., figura 17, fotografia de 1920. Suposem que és la mateixa a peça que la del museu del Cau Ferrat de Sitges, figura 294.
- 8- SITJES, X.: *L'art funerari medieval a la conca del Llobregat*. Manresa, 1994, 19, fig. 10.
- 9- OLIVA, M.: "La vila de Santa Pau". *Revista de Gerona*, núm. 54, 1972, 23-34.
- 10- BARRACHINA, J.: "103 estela"; "104 estela"; "105 estela". *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'art romànic i gòtic*. Solsona, 1989, 146-147.
- CAMPS, J.: "Estela 1"; "Estela 2"; "Estela 3". *Catalunya Romànica*, vol XXII "Museu Episcopal de Vic, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona". Barcelona, 1986, 323-324.
- PLANES, R.: "El museu etnogràfic del Solsonès. Guia i descripció dels seus fons". *Cardener*, núm 4, Cardona 1987, 123-148.
- 11- GABRIEL, M.: "Aportació a l'estudi de la simbologia funerària de la necròpolis de l'església de Sant Pere de Ponts". *Palestra Universitaria*, núm 4, 1988, 79-91.
- 12- MENCHON, J.: "Estelas discoideas del Monasterio de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanés (La Noguera, Lèrida)". *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 2, Madrid, 1988, 109-118.
- 13- BACH, A.; GABRIEL, M.: *La Baronia de Rialb. Un esboç històric*. Col·lecció Viles i Ciutats 24, La Baronia de Rialb, 1995
- 14 - SITJES, X.: *L'art funerari medieval a la conca del Llobregat*. Manresa, 1994.
- 15- SITJES, X.: "Les esteles funeràries a la comarca del Cardener". *XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Cardona, Octubre 1994, (en premsa).
- SITJES, X.: "Les esteles funeràries discoïdals al Bages". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 180-182.
- SITJES, X.: "Esteles de la Nou (Berguedà)". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 212.
- 16- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra*, aproximació a una significació simbòlica. Barcelona, 1987.
- 17- MENCHON, J.; RIUS, P.: "Una estela discoïdal a Sant Martí Sarroca. Nota". *Genes Jornades d'Estudis Penedesençs*, (en premsa).
- 18- MENCHON, Joan: *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*. Montblanc 1997. Catalunya Romànica, vol XXI, "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà", Barcelona, 1995.
- 19- Sense Autor: *Berrús. 25 anys*. Móra d'Ebre, Consell Local de Cultura de Riba-Roja d'Ebre, 1993, 26-28.
- CABRÉ, D.; CUGAT, F.: "Estela i cementiri sarraïns de Riba-roja (Ribera d'Ebre)". *Butlletí Arqueològic de Tarragona*, època V, núm. 8-9, 1986-87, 235-240.
- 20- GIMENO, M.; SOLANA, R.; VIDAL, P.: "Les esteles discoïdals al Matarranya". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 97-117.
- 21- CORNADÓ, C.: "Apèndix de les esteles discoïdals de El Vilosell", a FARRÉ, B.: *El Vilosell, un poble a l'ombra de Poblet*. El Vilosell, 1984, 231-242.
- CORNADÓ, C.: "Les esteles funeràries discoïdals del Vilosell". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 83-92.
- 22- GALLART, J.; SANTANACH, J.: "Excavacions d'urgència al cementiri vell de Granyena de les Garrigues (Les Garrigues)". *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya*, Barcelona, 1989, 181-202.
- 23- MENCHON, J.: "Contribució al corpus d'esteles discoïdals de Catalunya; Tàrrés". *Butlletí Arqueològic*, núms. 8-9, Tarragona, 1986-87, 135-152.
- 24- GALLART, J.: "Contribución al estudio de las estelas discoïdals de las comarcas catalanas de Les Garrigues y El Segrià: piezas de La Granadella i Torrebeßes". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm 66, año XXVII, julio-diciembre 1995, "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona, 24-28 de abril de 1995". Comunicaciones, 433-452.
- 25- MARTÍ, J.E.; RIUS, P.: "Inventari d'esteles discoïdals a les Garrigues". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 126-154.
- 26- VALL, R.: "Les esteles funeràries discoïdals de La Segarra". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 183-203.
- 27- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat.
- MIRÓ, J.M.: "Dues esteles funeràries discoïdals al Museu Duran i Sampere de Cervera". *Miscel·lània Cerverina*, núm 1, 1983, 87-91.
- MIRÓ, J.M.: "Esteles funeràries discoïdals de La Segarra (Catalunya), Signografia i assaig de sistematització". *Signalisations de sépulture et stèles discoïdals. Ve-XIXe siècles. Actes des Journées de Carcassonne*, septembre 1987, Carcassonne, 1990, 177-183.
- 28- BERRAONDO, M.J.: "Estelas discoïdals localizadas en Agüero (Huesca), Lèrida y Tulebras (Navarra)". *Hil Harriak, Actes du Colloque International sur la stèle discoïdale, Musée Basque-Bayonne*, 1982, 123-130.
- 29- GALLART, J.: "Contribución al estudio de las estelas discoïdals de las comarcas catalanas de Les Garrigues y El Segrià: piezas de La Granadella i Torrebeßes". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* núm 66, año XXVII, julio-diciembre 1995, "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona, 24-28 de abril de 1995". Comunicaciones, 433-452.
- 30- GALLART, J.: "Excavacions a la necròpolis de l'església de Sant Martí de Lleida". *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida, 1986, 129-154.
- GALLART, J; GIRALT, J; MIRÓ, J M; VIVES, E: *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida*. Monografies d'Arqueologia Urbana, núm. 3, Lleida 1991, 110-113.
- 31 MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat.
- 32- BACH i RIU, A.: *Preixana. Un poble de l'Urgell*. Col·lecció Viles i Ciutats 10, Lleida, 1991, 90.
- 33- BACH i RIU, A.: *Preixana ...*, esmentat, 126.
- 34- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, 25.
- 35- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, 25.
- 36- Volem agrair a la senyora Montserrat Vime l'ajud que ens ha donat en la localització i l'inventari de les esteles de Ciutadilla.
- 37- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, 46, fig. 49.
- 38- Agraïm al senyor Ramon Boleda la informació que ens ha donat sobre la data i les circumstàncies de construcció del mur on es troben encastades les esteles, estreta, segons les seves manifestacions, de la documentació de l'Arxiu Municipal.
- 39- GALLART, J.; MACIÀ, M.: "Trobada d'esteles discoïdals funeràries als Omells de Na Gaià (L'Urgell). Contribució al seu estudi". *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 5, "Homenatge a Joan Tous i Sanabra (1911-1992)", Tàrraga, 1993, 79-97.
- 40- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, fig. 92.
- 41- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, fig. 156.
- 42- Agraïm a l'amic Miquel Torres les notícies sobre

- les esteles de Sant Martí de Maldà, així com sobre les del Vilet i Llorenç.
- 43- MIRÓ, J. M^a: "Descoberta de cinc esteles funeràries discoïdals a Sant Martí de Maldà". *L'Espurna*, núm. 23, Sant Martí de Maldà, setembre 1995, 18-20.
- 44- MENCHON, J.: "Estelas funeràries discoïdals de Montblanquet (Urgell, Lleida)". *Llansol del Romani, Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, núms. 6-7, 1988-1989.
- DASCA, A.; MENCHON, J.: "Un conjunt de cinc esteles funeràries a Montblanquet". *XXXII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Rubí, 1986, Fundació Museu Biblioteca de Rubí, Centre d'Estudis Rubinencs, 1989, vol. I, Rubí, 1989, 137-149.
- 45- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, 25.
- 46- MIRÓ, J.M.: "Sant Joan de Maldanell i el seu entorn arqueològic". *Maldà, recull de treballs històrics*, Amics de Maldà, Maldà, 1982, 29-45.
- 47- MIRÓ, J.M.: *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra ...*, esmentat, 25.
- 48- Volem agrair al senyor Xavier Mayora de La Figuerosa haver-nos mostrat la fotografia on es veu l'antiga tanca del fossar amb les dues esteles i totes les notícies sobre la que es guarda a l'església.
- 49- ESPINAGOSA, J.; GONZALVO, G.; PLANES, J.M^a; PONT, A.: *Anglesola, segles XVI al XX. Segons el manuscrit de Josep Mestres*. Col.lecció Viles i Ciutats 1, Lleida, 1988, 26.
- 50- PALOMAR, S.: "Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus, 1993, 76-79.
- 51- Des de 1988 l'entitat Carrutxa de Reus realitza la tasca d'estudi de les esteles medievals des d'una òptica interdisciplinària i és oberta a tota iniciativa al voltant de l'estela. L'adreça és Carrutxa. Plaça del Mercadal 16, REUS (TARRAGONA) tel 977/34 09 28 o també podeu trucar a J. Menchon 977/23 41 69.